

Piotr Sulewski

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Bariery i możliwości rozwoju gospodarstw rolnych w opiniach ich właścicieli

Wstęp

Zapoczątkowane zmianą systemu politycznego w 1989 reformy społeczno-ekonomiczne diametralnie zmieniły warunki gospodarowania w rolnictwie. Dynamiczne otoczenie gospodarstw rolnych sprawia, iż rolnicy, podobnie jak wszyscy inni przedsiębiorcy muszą dostosowywać się do zmieniającej się sytuacji poprzez odpowiednie decyzje dotyczące przyszłych działań i alokacji posiadanych zasobów. Jednym z kluczowych etapów w tym procesie jest dostrzeganie szans i problemów, przed którymi gospodarstwo musi lub będzie musiało stanąć. Tymczasem jak pisze Klepacki [1997] jednym z głównych problemów w procesie zmian i dostosowań jest koncentrowanie się na sprawach bieżących i pomijanie szans rozwojowych, podczas gdy gospodarstwo rozwojowe powinno przede wszystkim przewidywać przyszłe problemy i skupiać uwagę na analizie sił nacisku na gospodarstwo. Jedną z głównych barier rozwoju stanowić może więc niewłaściwe podejście samych rolników do procesu zarządzania gospodarstwem i brak umiejętności poprawnej analizy sytuacji. Przyczyn takiego stanu rzeczy szukać należy przede wszystkim w stosunkowo niskim poziomie wiedzy wielu rolników. Zdaniem Wołoszyna [2004] „*zmiany gospodarcze, które występowały w ostatnich latach w Polsce tj. przejście od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej a także przystąpienie do UE spowodowały, że rolnicy znaleźli się w nowej, trudnej sytuacji; wzmożonej konkurencji, konieczności wdrażania nowych metod produkcji i technologii, zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju (...) co sprawia, że rolnikom potrzebna jest różnorodna wiedza, zarówno biologiczna, chemiczna, techniczna, ekonomiczna jak również społeczna*”. Brak tej wiedzy, w opiniach badaczy omawianej problematyki, stanowi ważną barierę rozwoju gospodarstw rolnych. Na nieco inne bariery rozwoju gospodarstw rodzinnych zwraca uwagę Tomczak [2005, 1997]. Zdaniem tego autora podstawowe problemy ograniczające sprawne funkcjonowanie i rozwój rolnictwa rodzinnego to:

- bariera małej skali produkcji;
- bariera niedostatecznych zdolności do inwestycji i akumulacji;
- bariera nadmiaru lub niedoboru siły roboczej;
- bariera dochodowa;
- bariera wyposażenia technicznego i zdolności adaptacyjnych nowych technologii;
- bariery społeczno-socjologiczne związane z charakterem zatrudnienia, brakiem czasu wolnego, ograniczonymi możliwościami kształcenia, prymitywnymi warunkami życia.

Oprócz problemów wymienionych wyżej, w literaturze przedmiotu podkreśla się także znaczenie barier rozwoju wynikających z archaicznej struktury agrarnej [Tomczak 2007, Duczkowska-Małysz 2007], czy też kwestii ukrytego bezrobocia na wsi [Rosner, Stanny 2007]. Często do listy barier rozwoju gospodarstw dodawany jest także stan infrastruktury na obszarach wiejskich i zakres sfery ubóstwa wynikający z trudnej sytuacji dochodowej rolniczych rodzin [Kowalski 1996].

Według Duczkowskiej-Małysz [2007] różne problemy społeczno-ekonomiczne stanowiące bariery rozwoju mają szansę stać się „*siłą sprawczą, mobilizującą zasoby, dającą podstawę wyboru zróżnicowanych strategii, dopasowanych do zróżnicowanych warunków*”. Zdaniem Tomczaka [2007] podstawowe możliwości przełamywania barier i rozwoju gospodarstw leżą przede wszystkim w zwiększeniu zakresu specjalizacji produkcji (co wpływa na oszczędność nakładów i poprawę efektów produkcyjnych); w zwiększeniu popularności wspólnego użytkowania maszyn (to może być sposobem na przełamywanie bariery braku środków na zakup nowych narzędzi); w pełniejszym wykorzystaniu postępu technicznego; w rozwoju współpracy w zakresie działalności produkcyjnej i marketingowej; a także w korzystaniu z szans tkwiących w różnych elementach wspólnej polityki rolnej. Wielu autorów podkreśla też potrzebę znacznie większego niż dotychczas eksponowania w problematyce rozwoju gospodarstw ich funkcji pozarolniczych [Wilkin 2007, Rosner, Stanny 2007; Duczkowska-Małysz 2007]. Rozwój usług, agroturystyki, rzemiosła wskazywany jest jako alternatywna możliwość dla gospodarstw, które z racji chociażby małej skali produkcji nie będą prawdopodobnie w stanie pokonać barier, jakie narzuca im zmieniające się otoczenie. Realizacja formułowanych przez ekonomistów i socjologów postulatów dotyczących potrzeb i charakteru zmian w rolnictwie leży jednak po stronie rolników. To od ich poglądów, postaw i podejmowanych decyzji zależeć będzie ostatecznie przyszłość gospodarstw. Zasadne wydaje się więc poznanie opinii na temat barier i możliwości rozwoju wyrażanych przez samych rolników.

Cel i metodyka badań

Głównym celem pracy było poznanie opinii i poglądów rolników na kwestię podstawowych barier i możliwości rozwoju ich gospodarstw oraz próba określenia zależności między poglądami respondentów a wielkością gospodarstwa, osiąganymi wynikami finansowymi i samoocena dotychczasowych osiągnięć rolnika w zakresie realizacji podejmowanych w przeszłości działań.

Badaniami objęto zbiorowość 100 rodzinnych gospodarstw towarowych. Gospodarstwa te stanowiły część większej, losowo dobranej zbiorowości, która objęta była badaniami w 1996 roku w ramach realizacji innego projektu badawczego¹. W 2006 roku badanie powtórzono², zawężając je jednak do kilku regionów kraju, w efekcie czego otrzymano zbiorowość 100 obiektów badawczych.

Badania przeprowadzono z zastosowaniem kwestionariusza wywiadu składającego się z 2 podstawowych części: pierwszej – zawierającej ilościową charakterystykę gospodarstwa pozwalającą na określenie osiąganych wyników produkcyjno-ekonomicznych; oraz drugiej, składającej się z pytań dotyczących jakościowej analizy podejmowanych przez rolników działań, decyzji, poglądów itp. W drugiej części kwestionariusza umieszczone zostało także pytanie z prośbą o wskazanie podstawowych przeszkód i problemów, z jakimi boryka się rolnik w swojej działalności oraz określenie dostrzeganych przez niego możliwości i szans rozwoju gospodarstwa. Pytanie to miało charakter otwarty, a lista uzyskanych odpowiedzi powstała ex-post na podstawie merytorycznej analizy spisanych wypowiedzi rolników. Każdy z badanych mógł wskazać dowolną liczbę problemów i możliwości. Otwarty charakter pytania i brak jakichkolwiek sugestii dotyczących możliwych odpowiedzi pozwoliły na poznanie rzeczywistych poglądów rolników, w stopniu w jakim potrafili oni swoje przemyślenia wyartykułować. W kwestionariuszu wywiadu poproszono rolników także o ocenę dotychczasowych działań podejmowanych w gospodarstwie w skali od 1 do 5; gdzie jeden oznaczało, że gospodarzowi nie udawało się zrealizować zazwyczaj żadnych planów, a 5 że wszystkie zamierzenia i podejmowane działania kończyły się osiągnięciem stawianych celów. Znajomość charakterystyki gospodarstwa oraz osiąganych wyników produkcyjno-ekonomicznych pozwoliła na zaprezentowanie poglądów w zależności od powierzchni użytków rolnych i wysokości dochodu rolniczego netto.

---

¹Projekt KBN 5 P06J 005 09 pt „System integrowanej produkcji rolniczej jako droga rozwoju i modernizacji rolnictwa w Polsce”. Gospodarstwa biorące udział w badaniu dobrane zostały w sposób losowy spośród gospodarstw towarowych o powierzchni powyżej 8 ha.

²Projekt badawczy NR 2 P06R03529 finansowany ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Wyniki badań

Bariery rozwoju gospodarstw

Wypowiedzi rolników na temat podstawowych barier i problemów utrudniających rozwój gospodarstw można podzielić na dwie podstawowe kategorie: pierwsza to bariery wewnętrzne, wynikające ze słabych stron samego gospodarstwa; druga to bariery o charakterze zewnętrznym, będące konsekwencją sytuacji w otoczeniu makroekonomicznym i mające głównie charakter zagrożeń. Listę wskazanych przez rolników barier z podziałem na wewnętrzne (można je utożsamiać ze słabymi stronami gospodarstwa) oraz zewnętrzne (zagrożenia) zamieszczono w tabeli 1. Najczęściej wskazywanym problemem o charakterze bariery wewnętrznej okazały się „zużyte środki trwałe” (25% badanych). Na drugim miejscu znalazł się „brak pieniędzy”, a na trzecim „słaba jakość gleb”. Warto zauważyć, że dwa kolejne miejsca to bariery wynikające nie z sytuacji gospodarstwa, a ze stanu psychofizycznego samego gospodarza („brak chęci do czegokolwiek” oraz „brak siły i zdrowia”). Dla pewnej części badanych istotnym problemem hamującym rozwój gospodarstwa okazał się także „brak następcy”. Wśród barier o charakterze zewnętrznym największa liczba osób wymieniła „niską opłacalność produkcji” i obawę przed jej dalszym spadkiem. Umieszczenie „niskiej opłacalności” po stronie barier zewnętrznych wynika z przekonania większości badanych, że zdolność do generowania zadowalających wyników finansowych uzależniona jest przede wszystkim od czynników zewnętrznych, niezależnych od rolnika. Jak wynika jednak z badań różnych autorów (np. Majewski i in. 2001) wyniki ekonomiczne gospodarstw zależą w dużej mierze także od jakości zarządzania i poprawności stosowanych praktyk rolniczych. Poza „niską opłacalnością” wśród barier o charakterze zewnętrznym badani rolnicy najczęściej wymieniali „problemy ze zbytem produktów”, „niekorzystne zmiany w polityce rolnej”, „możliwość bankructwa głównego odbiorcy produktów”, „międzynarodową konkurencję” i „limity produkcyjne”. Udział rolników, którzy zidentyfikowali wymienione problemy w porównaniu do liczby osób, którzy wskazali na barierę opłacalności był jednak wielokrotnie niższy.

Poza określeniem głównych czynników utrudniających rozwój podjęto w pracy także próbę zbadania, czy poglądy rolników na temat barier zależą od wielkości gospodarstwa mierzonej jego powierzchnią. W tym celu dokonano podziału badanych obiektów na trzy grupy obszarowe: tj. o powierzchni do 15,0 ha ($n = 25$), od 15,1 do 30,0 ha ($n = 37$) oraz powyżej 30,0 ha ($n = 47$) (tab. 1). W obrębie utworzonych grup przeanalizowano rozkład uzyskanych odpowiedzi. W odniesieniu do barier wewnętrznych największe różnice dotyczyły stwierdzenia, iż podstawowy problem gospodarstwa to „brak chęci do czegokolwiek”

Tabela 1

Poglądy rolników na temat barier rozwoju (% rolników ogółem wskazujących poszczególne problemy i wg grup obszarowych)

Barierzy rozwoju według badanych rolników (% respondentów)									
Wewnętrzne (słabości gospodarstwa)	Ogółem	W grupach obszarowych			Zewnętrzne (zagrożenia)	Ogółem	W grupach obszarowych		
		< 15 ha	15-30 ha	> 30 ha			< 15 ha	15-30 ha	> 30 ha
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Stare, zużyte środki trwałe	25	25	31	20	Niska opłacalność	64	71	58	65
Brak pieniędzy	17	17	11	23	Problemy ze zbytem produktów	13	25	8	10
Słaba jakość gleb	9	17	6	8	Niekorzystne zmiany w WPR	13	8	11	18
Brak chęci do czegośkolwiek	9	25	6	3	Międzynarodowa konkurencja	11	21	6	10
Brak siły do pracy i zdrowia	9	13	14	3	Potencjalny upadek zakładu odbierającego główny produkt	9	8	8	10
Brak następcy	7	8	11	3	Limity produkcyjne	8	0	8	13
Mała powierzchnia gospodarstwa	5	0	8	5	Rosnące wymogi	7	8	6	8
Niepoprawny rozrząd	3	4	0	5	Nieprzyjazna polityka rządu	7	17	3	5
Małe dochody	3	0	3	5	Niestabilność cen	5	4	6	5
Brak wizji na przyszłość	2	4	3	0	Trudne warunki klimatyczne	4	4	8	0
Słaba pozycja przetargowa	2	0	3	3	Biurokracja przy ubieganiu się o dofinansowanie	4	4	3	5
Mały ośrodek gospodarczy	2	0	0	5	Wzrost kosztów podatków i ubezpieczeń	4	0	3	8
Mała skala produkcji	2	4	0	3	Wysokie koszty kredytów	2	4	0	3
Mało powierzchni budynków gospodarczych	1	0	3	0	Wysokie ceny maszyn	1	0	3	0
Brak tradycji w danej działalności	1	0	0	3	Brak kredytów dla rolnictwa	1	0	3	0
Brak wystarczającej powierzchni paszowej	1	0	3	0	Powstanie dużej fermy przemysłowego tułcu świń	2	3	0	3
Małe zasoby siły roboczej	1	0	0	3	Szkody czynione przez dzikie zwierzęta	1	0	0	3

Źródło: Badania własne.

– wskazywali na to głównie rolnicy z gospodarstw mniejszych. W przypadku barier zewnętrznych dość duże różnice pojawiły się przede wszystkim dla odpowiedzi „problemy ze zbytem produktów” – stanowiło to barierę głównie dla gospodarstw najmniejszych (poniżej 15 ha). Ta grupa rolników częściej od pozostałych jako bariery rozwoju wskazywała także „międzynarodową konkurencję” (co należy utożsamiać z przekonaniem o obecności na polskim rynku znacznych ilości żywności z importu) oraz na „nieprzyjazną wobec rolnictwa politykę polskiego rządu”. Rolnicy z gospodarstw większych częściej od pozostałych wymieniali natomiast wśród barier niekorzystne, ich zdaniem, zmiany w WPR (głównie odchodzenie od bezpośredniego wspierania produkcji). W badanej zbiorowości gospodarstw pojawiły się też stwierdzenia, iż główne bariery rozwoju to „mała powierzchnia”, „niepoprawny rozłóg”, „mały ośrodek gospodarczy”, „trudne warunki klimatyczne”, „wzrost kosztów ubezpieczeń i podatków” i inne, wskazywane jednak tylko przez pojedyncze osoby (tab. 1).

Możliwości rozwoju

Wśród opinii na temat możliwości rozwoju gospodarstw najczęściej wymienianym przez rolników poglądem okazał się paradoksalnie „brak jakichkolwiek możliwości rozwoju”. Przekonanie takie wyraziła jedna trzecia ogólnej liczby badanych, jednak największy odsetek rolników o takim poglądzie zaobserwowano w gospodarstwach z grupy obszarowej poniżej 15 ha (ponad 60%). Znacznie rzadziej opinię o braku możliwości rozwoju gospodarstw wyrażali natomiast rolnicy z gospodarstw większych. Dość wyraźną zależność od wielkości gospodarstwa zaobserwowano również względem drugiej najczęściej pojawiającej się odpowiedzi, sugerującej, iż możliwości rozwoju gospodarstwa determinowane są głównie „dalszym rozwojem dotychczasowych działalności”. Szansę dla gospodarstwa w realizacji cytowanego postulatu widzieli przede wszystkim rolnicy z obiektów o największej powierzchni użytków rolnych. Na dwóch kolejnych pozycjach znalazło się stwierdzenie, iż możliwości rozwoju gospodarstwa widziane są głównie w szansie „skorzystania z funduszy unijnych” i „kontynuacji działalności na dotychczasowym poziomie”. Poglądy takie dotyczyły głównie rolników z grup o powierzchni powyżej 15 ha, podobnie jak przekonanie o szansach rozwoju poprzez inwestowanie i powiększanie gospodarstwa. Częstotliwość pojawiania się pozostałych odpowiedzi była znacznie mniejsza (tab. 2).

Tabela 2

Poglądy rolników na temat możliwości rozwoju gospodarstw (% rolników ogółem wskazujących poszczególne odpowiedzi i wg grup obszarowych)

Możliwości rozwoju gospodarstw	Ogółem (% rolników)	Wg grup obszarowych (% rolników)		
		% < 15 ha	15–30 ha	> 30 ha
Brak jakichkolwiek możliwości rozwoju	31	63	25	18
Dalszy rozwój dotychczasowych działalności (zwiększenie skali dotychczasowych działalności)	20	4	17	33
Skorzystanie z funduszy UE	10	4	11	13
Kontynuacja dotychczasowych działalności na dotychczasowym poziomie	10	0	14	13
Zmiana kierunku gospodarowania	6	13	6	3
Inwestowanie w gospodarstwo	5	4	8	3
Powiększanie gospodarstwa	5	0	0	13
Zmiana kierunku	2	4	0	3
Rozwój produkcji roślinnej	2	4	0	3
Przejsie na rentę	2	4	3	0
Limity – zapewnienie stabilności	1	0	0	3
Podukcja na export	1	0	0	3
Produkcja biopaliw	1	0	0	3
Rozpoczęcie działalności pozarolniczej	1	0	3	0
Utworzenie grupy producenckiej	1	0	0	3
Zalesienia	1	0	0	3

Źródło: Badania własne.

Opinie na temat barier i możliwości rozwoju a wyniki finansowe gospodarstw i samoocena działań rolników

W kolejnym etapie badania przeanalizowano zależności między typami najczęściej występujących w badanej zbiorowości odpowiedzi a osiąganymi wynikami ekonomicznymi i samooceną skuteczności podejmowanych działań dokonaną przez rolnika. Wysokość wypracowanego dochodu rolniczego oraz samoocenę działań rolników w zależności od poglądów na temat barier rozwoju przedstawiono w tabeli 3. Biorąc pod uwagę bariery o charakterze zewnętrznym,

Tabela 3

Poglądy rolników na kwestię barier rozwoju a samoocena dotychczasowych działań i wysokość dochodu rolniczego netto

Bariery zewnętrzne	Ocena rolnika	Dochód rolniczy netto [zł]	Bariery wewnętrzne	Ocena rolnika	Dochód rolniczy netto [zł]
Dalszy spadek opłacalności	3,6	39 920	Stare, zużyte środki trwałe	3,5	40 077
Problemy ze zbytem produktów	3,2	25 598	Brak pieniędzy	3,6	32 524
Niekorzystne zmiany w WPR	3,6	57 869	Słaba jakość gleb	3,6	39 383
Międzynarodowa konkurencja	3,8	55 620	Brak chęci do czegokolwiek	2,7	7 621
Potencjalny upadek zakładu odbierającego główny produkt	3,5	32 419	Brak siły do pracy i zdrowia	3,3	16 999
Limity produkcyjne	3,3	52 034	Brak następcy	3,5	18 294
Rosnące wymogi sanitarne	3,8	27 748			
Nieprzyjazna polityka rządu	4,0	41 149			
Niestabilność cen	3,9	67 411			

Źródło: Badania własne.

przeciętnie najslabsze wyniki ekonomiczne odnotowano w przypadku gospodarstw, w których jako główne przeszkody w rozwoju wskazano „problemy ze zbytem produktów” oraz „rosnące wymogi sanitarne”. Najlepsze wyniki osiągnęły natomiast przeciętnie gospodarstwa, dla których podstawową barierę stanowiła „niestabilność cen”. Pod względem oceny skuteczności własnych działań najlepiej ocenili siebie rolnicy, dla których podstawową barierą była „nieprzyjazna rolnictwu polityka rządu”. Najslabiej natomiast ocenili swoje działania gospodarze, którzy jako główną przeszkodę zadeklarowali „kłopoty ze zbytem produktów”. W tym przypadku niska samoocena działań rolników koresponowała z najniższym przeciętnie dochodem rolniczym.

Analizując badaną zbiorowość z punktu widzenia wskazanych przez rolników barier o charakterze wewnętrznym podkreślić należy szczególnie niską wartość samooceny i dochodu rolniczego uzyskaną w grupie, dla której podstawową barierę stanowił „brak chęci do czegokolwiek”. Dość niskie wyniki odnotowano również wśród rolników, którzy jako główny problem zidentyfikowali „brak siły do pracy i zdrowia”. Względnie niskie dochody zaobserwowano także wśród

gospodarzy wskazujących na „brak następcy” jako podstawową barierę rozwoju, chociaż samoocena działań miała w tym przypadku wartość podobną do grup o wyższym poziomie dochodu.

Pod względem najczęściej wskazywanych możliwości rozwoju najniższe przeciętne dochody odnotowano w przypadku rolników, którzy stwierdzili, iż nie widzą dla swoich gospodarstw jakichkolwiek możliwości i szans rozwoju na przyszłość. Można przypuszczać, iż to pesymistyczne stwierdzenie uwarunkowane jest dotychczasowymi doświadczeniami rolników, gdyż również samoocena skuteczności własnych działań w przypadku tej grupy była najniższa. Niewiele wyższą wartość dochodu zaobserwowano również w gospodarstwach, w których możliwości rozwoju rolnicy upatrywali w „zmianie kierunku produkcji”, przeciętna samoocena była tu jednak wyraźnie wyższa. Można przyjąć, iż wobec względnie słabych wyników finansowych i dość dobrej oceny dotychczasowych działań upatrywanie szans na przyszłość w „zmianie kierunku” może być właściwym rozwiązaniem. Po drugiej stronie omawianego zestawienia znalazły się gospodarstwa, dla których podstawową szansę, zdaniem rolników, stanowiło powiększenie areалу. Rolnicy ci wykazywali zarówno najwyższy stopień zadowolenia z realizacji podejmowanych przez siebie działań, co znalazło odzwierciedlenie także w najwyższym poziomie dochodu rolniczego. Pod tym względem nieco tylko słabiej prezentują się wyniki gospodarzy, którzy szansę na przyszłość widzieli głównie w „kontynuacji dotychczasowych działalności na dotychczasowym poziomie”. Można przyjąć, że wysoka ocena własnych działań sugeruje duży stopień zadowolenia z prowadzonej działalności i pozwala tej grupie optymistycznie myśleć o kontynuacji dotychczasowych działań.

Tabela 4

Poglądy rolników na temat możliwości rozwoju a samoocena dotychczasowych działań i wysokość dochodu rolniczego

Możliwości rozwoju gospodarstw	Ocena rolnika	Dochód rolniczy netto [zł]
Brak jakichkolwiek możliwości rozwoju	3,3	22 455
Dalszy rozwój dotychczasowych działalności (zwiększenie skali dotychczasowych działalności)	4,0	54 781
Skorzystanie z funduszy UE	4,1	58 014
Kontynuacja dotychczasowych działalności na dotychczasowym poziomie	4,2	88 883
Zmiana kierunku gospodarowania	3,8	28 427
Inwestowanie w gospodarstwo	3,6	34 455
Powiększanie gospodarstwa	4,3	109 600

Źródło: Badania własne.

Wnioski

Przeprowadzone badanie pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. W badanej zbiorowości gospodarstw zaobserwowano zbieżność tylko części opinii wymienianych przez rolników z poglądami prezentowanymi w literaturze przedmiotu, co wskazuje na zrozumienie procesów zachodzących w gospodarstwach i ich otoczeniu tylko przez część gospodarzy. Podkreślić należy, że zgodność poglądów prezentowanych przez różnych autorów (o czym było we wstępie pracy) z opiniami wyrażanymi przez rolników dotyczyła głównie kwestii kilku barier rozwoju gospodarstw, takich jak słabe wyposażenie w techniczne środki produkcji czy niska opłacalność, która postrzegana jest przez większość rolników nie jako jedna z wielu, ale jako podstawowa przeszkoda w rozwoju gospodarstw. Żaden z pytaných rolników nie wskazał natomiast na szeroko eksponowaną przez różnych badaczy problematykę braku wiedzy i umiejętności. Podobnie niewielką zgodność opinii prezentowanych w literaturze z poglądami rolników zaobserwowano w przypadku możliwości rozwoju gospodarstw. Szeroko podkreślana w literaturze potrzeba wielofunkcyjnego rozwoju gospodarstw poprzez podejmowanie działalności pozarolniczej czy konieczność tworzenia zespołowych form działania znalazła odzwierciedlenie tylko w opiniach pojedynczych respondentów. Za bardzo niepokojące należy uznać przekonanie znacznej części badanych o braku jakichkolwiek możliwości rozwoju gospodarstw. Wynika z tego wniosek, że wielu rolników nie potrafi patrzeć na otoczenie gospodarstw w kategoriach wyszukiwania szans i unikania zagrożeń, co uniemożliwia im wybór odpowiedniej strategii na przyszłość. Ważnym problemem zarówno ekonomicznym, jak i społecznym wydaje się również wysoki poziom zwątpienia części rolników w sens jakichkolwiek działań, przejawiający się w stwierdzeniu, iż podstawowa bariera rozwoju to „brak chęci do czegokolwiek”.
2. Poglądy i opinie rolników na temat barier i możliwości rozwoju gospodarstw różniły się w zależności od wielkości gospodarstwa i osiąganych wyników ekonomicznych. Mała powierzchnia i niskie dochody sprzyjają bardziej pesymistycznemu patrzeniu rolników na możliwości rozwoju gospodarstw.
3. Ważnym elementem kształtującym postawy i opinie rolników wydają się być ich dotychczasowe doświadczenia w zakresie prowadzenia gospodarstwa. Rolnicy deklarujący najbardziej pesymistyczne podejście do rzeczywistości (np. wskazujący na brak chęci do czegokolwiek czy podkreślający brak możliwości na przyszłość) najslabiej ocenili także skuteczność swoich gospodarczych działań w przeszłości.

4. Wobec zidentyfikowanych w pracy problemów, istotną wydaje się potrzeba prowadzenia w rolniczej społeczności szeroko pojętej działalności szkoleniowej, doradczej i edukacyjnej podejmującej tematykę zarządzania gospodarstwem i jego funkcjonowania w szybko zmieniającym się otoczeniu. Szczególnie ważne jest to w kontekście potrzeby zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, w których rolnicy stanowią główne ogniwo. Szeroko postulowane zmiany na wsi, bez ewolucji w sposobach myślenia rolników o gospodarstwie rolnym, jego miejscu i funkcjach w wiejskiej społeczności mogą jeszcze długo pozostawać tylko w sferze postulatów.

Literatura

- DUCZKOWSKA-MAŁYSZK., 2007: Zmiany są nieuchronne. [w] Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie 2014–2020. Nowe Życie Gospodarcze, dodatek specjalny – listopad 2007.
- KLEPACKI B., 1997: Teoria zmian w przedsiębiorstwie rolniczym. [w] pod red. W. Zięta-ry: Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- KOWALSKI A., 1996: Społeczne bariery przemian strukturalnych w rolnictwie. IERiGŻ, Warszawa.
- MAJEWSKI E., 2001: Jakość zarządzania w gospodarstwach rolniczych w Polsce w świetle badań. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- ROSNER A., STANNY M., 2007: Uwarunkowania, bariery, nowe rozwiązania instytucjonalne. [w] Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie 2014–2020. Nowe Życie Gospodarcze, dodatek specjalny – listopad 2007.
- TOMCZAK F., 2005: Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju”. IRWIR PAN; Warszawa.
- TOMCZAK F., 1997: Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja. [w] Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej. Materiały na konferencję naukową zorganizowaną z okazji jubileuszu 70. rocznicy urodzin Profesora dr hab. Floriana Manieckiego. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- WILKIN J., 2007: Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. [w] Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie 2014–2020. Nowe Życie Gospodarcze, dodatek specjalny – listopad 2007
- WOŁOSZYN J., 2004: Wiedza istotnym zasobem w rolnictwie. [w] Problemy rolnictwa światowego. Aktualne tendencje w międzynarodowych stosunkach gospodarczych w rolnictwie i gospodarce żywnościowej. Tom XII. SGGW, Warszawa.

BARRIERS AND CHANCES FOR FARM DEVELOPMENT IN FARMERS' OPINIONS

Abstract

In the paper farmers opinions about barriers and chances for farm's development have been presented. The study was conducted on sample of 100 family farms. The main problem for a large majority of farms was low profitability of agricultural production. One third of the farmers indicated that they did not see any chance for development. The farmer's opinions off their own farms were diversified depending on farms size and agricultural income.